

Nailə MEHRƏLİYEVƏ

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *tərcümə, tərcüməçi, bədii ədəbiyyat, frazeoloji, orijinal*

Ключевые слова: *перевод, переводчик, художественная литература, фразеология, оригинал*

Key words: *translation, translator, fiction, literary, phraseology, original*

Tərcümə nəzəriyyəsinin və onun tətbiqi prinsiplərinin bu və ya digər məsələlərindən söhbət açarkən ciddi ixtisasçıların çoxu yekdilliklə tərcümə “janrının” ümumiyyətlə, “təhlükəli janr” olduğunu, onun bir çox prinsiplərinin qeyri-sabit olduğunu təsdiq etmək məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Bu faktın obyektiv gerçəklikdən doğmasını isə sübut etməyə ehtiyac yoxdur [3, 56].

Hər hansı bir ədəbi, bədii əsərin tərcüməsində tərcüməçi (nəzəriyyəçi və ya praktik – fərqi yoxdur) sətrin, kontekstin hökmünü qəbul etməli olur. Tərcüməçi əsərin ümumi ideya istiqamətinin, onun poetikasının fəlsəfi strukturunun fəvqündə duran quluna çevrilir. Söhbət, əlbəttə, ixtisasca formalaşmış tərcüməçidən gedir, tərcümə praktikası ilə məcburən məşğul olanlardan getmir. Axıncıların nəinki tərcümə praktikasında, hətta tərcümə nəzəriyyəsində belə özlərini hökmi rəvan hesab etməyə qabiliyyətləri çatır [3, 56].

Tərcümə sənətinin yüksək dərəcədə ağır, həm də şərəfli bir sənət olmasını bu barədə fikir söyləyənlərin neçə-neçə qatı açılmamış epitetlərə, yağlı metaforalara əl atması bir daha sübut edir... [3, 56].

Hazırkı söhbətdə bizi tərcümə nəzəriyyəsinin bir konkret məsələsi maraqlandırır – sözün (tək anlayışın) və tekstin (mikroteması olan bir tekstin) tərcümədə qarşılıqlı münasibətləri məsələsi. İlk baxışdan problematik kimi görünməyən bu məsələ tərcümə sənətinin mərkəzi məsələlərindəndir [3, 56].

Tanınmış alman alimi X. Vaynrixin bu məsələ ilə bağlı bir fikrini yada salaq. O yazır: “Biz sözlərin qulu deyilik, çünki tekstin (mətnin) hökmdarı, sahibiyik. Bir alman və ya ingilis sözü tərcümə olunmursa, tərcüməçinin bu sayda diletant

şikayətləri nə qədər yersizdirsə, bir o qədər də təəssüf doğurandır. Tərcümə olunmayan sözlərin mövcudluğu tərcümə oluna bilməyən mətnin mövcudluğuna zəmin dura bilməz. Tekst mahiyyət etibarilə prinsipial tərcümə olunan dil vahididir... Tərcümə olunmuş bütün sözlər yalandır, tərcümə olunmuş cümlələr, tekstlər isə ancaq pis tərcümə olunanda yalan danışır” [3, 56].

Bir qədər sonra X. Vaynrix öz fikrini Dionisiy Katonun aforizmə çevrilmiş bir frazası ilə dəstəkləyir: “İşin mahiyyətindən yapış, sözlər özləri buyuracaq” [3, 56].

Xülasə, söhbət tərcümə zamanı sözün (anlayışın) və ya cümlə-tekstin ekvivalentliyinə arxayın olmaqdan gedir. Məlumdur ki, klassik-nümunəvi tekstlərdə çox vaxt cümlələrin ekvivalentliyini sözlərin ekvivalentliyi təmin edir. Bunu biz addımbaşı müşahidə edirik. “Mən maraqlı bir kitab oxumaqla məşğulam” cümləsinin tərcümə varinatında “Я занят чтением одной интересной книги” hər söz-anlayış və ümumən cümlə başa-baş ekvivalentdir. Odur ki, bu qəbildən olan mətnlərin tərcüməsi bir qayda olaraq heç bir çətinlik doğurmur, bədii mətnin bu cümlələrdən ibarət olan hissələri tərcümədə özünün güzgülü əksini tapmaqla başqa dilə çevrilir. İnandırıcı ki, əgər tərcüməçinin analiz obyektı, istifadə obyektı təkcə belə cümlələrdən ibarət olsaydı elmi-praktik məkanda tərcümə sənəti kimi bir müşkül sənətin nə nəzəriyyəsi, nə də ümumi praktik sistem prinsipləri formalaşmazdı [3, 56-57].

Dilimizin ümumi həyatı isə tərcüməçini çoxlu dilemmalarla üzləşdirir. Belə olmasaydı, tərcümə sənətində mürəkkəb kompleks üsullar, prinsiplər meydana gəlməzdi [3, 57].

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlərin tərcümə prinsiplərinin nümunəvi-etalon (yuxarıda göstərdiyimiz cümlə) vahidlərin tərcüməsi ilə demək

olar ki, heç bir oxşarlığı yoxdur. Ekvivalentlik prinsipini hər iki halda özünün tamimilə başqa-başqa formalarında ifadə olunur: birinci halda ekvivalentlik prinsipinin əsasını həmin vahidin tərkib elementlərinin arxitektonik (say, quruluş və s.) adekvatlığı, münasibliyi təşkil edirsə, ikinci halda bu əsas material elementlər yox, semantik münasibətlər təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, tərcümə sənətinin formaları hər hansı bir mətnin tərcümə nəbzini tutmaq üçün birinci növbədə həmin cümləni, mətnin janr konstituentini müəyyən etməmişdir [3, 57].

Fikrimizi misallarla tamamlayaq. Aforizmlər deyilən bir qrup indiyə qədər dəqiq nəzəri təsnifatı olmayan dil vahidləri vardır. Çox hallarda bunların tərcüməsi çətinliklərlə qarşılaşır. Bunun birinci səbəbi budur ki, bu vahidlərin janr xüsusiyyətləri, yəni onların hansı qəbildən olması müəyyən deyil. Çünki aforizmlərin sırasında atalar sözü dərəcəsində stabil, sabit ifadələrə, zərb məsəllərə dönmüş frazalar olmaqla bərabər, geniş oxucu kütləsinə bir o qədər də məlum olmayan müəllif ifadələri də çoxdur. Belə olduğu halda aforizmlər deyilən qrupun nümunələrinin tərcüməsində eyni prinsiplərlə işləmək olarmı? Suala cavab tapmaq üçün bir neçə aforizm təqdim edirik:

1. Терпение – медицина бедных (İ.Bunin);
2. Право силы исключает силу права ("Комс.правда" №68/91г.);
3. Судьба не ведает промаха (Ç.Aytmatov);
4. Причитания никого от могилы не спасают (A.Axmatova);

Живут – во времени, умирают – в пространстве (A.Voznesenskiy) [3, 57].

Misalların tərcümə əmsalının başqa-başqa olmasının sübuta ehtiyacı yoxdur. Onların tərcüməsində eyni prinsiplərin ifadəsi özünü doğrultmaz. Çünki A.Axmatovanın, Ç.Aytmatovun, İ.Buninin ifadələri folklor nümunələrinin perifrastik formasıdır, daha doğrusu, rus atalar sözlərinin müəllif təqdimatıdır: Терпение лекарство только для бедных; Судьба не знает ошибок (Судба всегда в цель попадает; Судьба не обманешь) və s. [3, 57].

Bu isə o deməkdir ki, belə mətnlərin tərcüməsində atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin

ekvivalentlik prinsipi əldə əsas tutulmalı, aforizmlərin (müəllifi məlum olan müdrik kəlamların) tərcümə prinsiplərindən (arxitektonik ekvivalentlik) istifadə isə köməkçi rol oynamalıdır, bu vahidlərin tərkib elementləri olan sözlərin və ümumən mətnin (cümlənin) tərcümə ekvivalentliyi nisbəti qorunmalıdır: "Смотрит как баран на писанье ворота = "Смотрит как роза на мясника" = Dəvə nalbəndə baxan kimi baxır" və ya "Правда суда не боится" = "Doğruya zaval yoxdur, çəksələr min divana" və s. A.Voznesenskinin aksiomatik ifadəsinin folklor qarşılığı olmadığından onun atalar sözü və ya zərb-məsəllər kimi tərcümə olunması (semantik ekvivalent tapmaq) yerinə düşməzdi, uyğun gəlməzdi. Bəlkə də, başqa-başqa makrotekstlərin tərkibində (aksiomatik ifadələrin əsas həyatı, məna qüdrəti onun hər hansı bir situasiyadakı rolundan aslıdır) bu ifadə özünün mümkün formalarında çıxış edə bilər: "Dirilər – zamanın hökmdarı, ölümlər – məkan sahibidir", yaxud "Ölümlər sahibi – məkandır, dirilər sahibi - zaman" və nəhayət, "Məkanda yaşar – ölüdür, zamanda yaşar - diridir". "Məkanda – ölərler, yaşayrlar - zamanda" variantının nə dərəcədə adekvat olduğu, yenə də, makrotekstin tərkibində müəyyən ola bilər. Onun bədii gücü, ideya qüdrəti əsərin ümumi qayəsinə nə qədər uyğundursa, tərcüməsi bir o qədər sərrastdır. Deməli, aksiomatik ifadələrin (müəllif ifadələrinin) ən konstitutiv xüsusiyyəti onların kontekst baxımından qeyri-müstəqil olması və makrotekstin ("həyat fragmentinin") elementi olmasıdır. Bu əlamət tərcüməçinin nəzərindən qaçmamalıdır. Düzdür, aksiomların müstəqil mənası da var. Amma bu mənanın bir neçə semantik strukturu olması ifadənin invariant (ümumi anlayış səviyyəsində, yəni siqnifikativ) mənaya malik olmasına sübutdur. Hər hansı bir makrotekstin tərkibində isə məna çalarları (denotativ mənalar) özünün konkret əksini tapır. Bu tərcümədə makrotekstə daha uyğun denotativ məna ifadə edən forma tapılmalıdır. Odur ki, tərcüməçi səriştəsinin səviyyəsi ifadənin siqnifikativ və denotativ strukturlarının nisbətinin nə dərəcədə dərk olunmağı ilə ölçülə bilər.

Analiz etdiyimiz material bir daha belə bir qənaətə gətirir ki, bu və ya digər dil vahidinin

tərcüməsində bu vahidin ən azı bir başlıca xüsusiyyəti – ifadənin müstəqil bir tekst kimi, bir bədii ideya ifadəçisi kimi çıxış edə bilib-bilməməsi nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, bu ifadənin bütöv, tamamlanmış bir bədii əsər olub-olmaması mühüm amildir. Fikrimizcə, əsərin tərcüməsinə başlamazdan əvvəl bu amil müəyyən olunmalıdır [3, 57].

Bu nöqteyi-nəzərdən tapmacaların çevrilməsi məsələsi daha baxımlıdır və tapmaca dediyimiz tamamlanmış bədii əsərin tərcüməsi prinsipləri yuxarıda dediklərimizə daha sübut ola bilər [3, 58].

Məlumdur ki, tapmacalar müstəqil sənət əsəridir. Həyat tablosunun tamamlanmış bir fraqmenti olduğuna görə onların tamamlanmış, təkmilləşmiş forması və semantik strukturu var. Əgər yuxarıda analiz etdiyimiz ifadələrin mütləq mənası ifadənin özündə əksini tapışdısa, tapmacalarda bu siqnifikativ məna örtülüdür, daha doğrusu, tamam mücərrəddir. Denotativ tapılması isə əsasən bu siqnifikativ mənanın dərk olunmaq dərəcəsindən asılıdır. Burada çox mühüm bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, tapmacaların da bəzi atalar sözü və ya aforizmlər kimi bu və ya digər dildə özünün birbaşa ekvivalenti ola bilər. Burada təəccüblü heç nə yoxdur: tapmacalar ümumbəşəri xüsusiyyətə malik bədii əsərlər kimi insanın mücərrəd yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur və bu təfəkkürün bir çox universal həyat fraqmentlərini eyni ilə əks etdirmək qabiliyyətinin qabarıq nümunəsidir. Belə olmasaydı nə Azərbaycan, nə də rus dilində eyni siqnifikativ və eyni denotativ mənaya malik eyni arxitektonik kompleksli (leksemlər kompleksi, sintaktik quruluşu olan) tapmacalar olmazdı. Düzdür, elə tapmaca nümunələri vardır ki, onların başqa dildə bu və ya digər dərəcədə uyğunluğu olan ekvivalenti yoxdur. Axı yallı kimi spesifik ritual rəqs haqqında tapmacanın rus dilində ekvivalentini axtarmaq bir növ filoloji sadələşmə olardı. Odur ki, tərcüməçi səriştəsinin radiusu tamam-kamal ekvivalentlərdən tutmuş tamam-kamal boşluqlara qədər geniş bir sahəni əhatə etməlidir. Əks təqdirdə tapmacanın tərcüməsi, yumşaq desək, axsağa bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “Qara köpək qapıda yatar-dizi əyilib belinə batar” (qı-

fil) rus dilində özünün aşağıdakı ekvivalentini tapır: “Черненька собачка, свернувшись лежит. Не лает, не кусает, а в дом не пускает” (variant: Маленька собачка свернулась лежит; не лает, не кусает, и в дом не пускает) və yaxud, “Odda yanmaz, suda batmaz” (buz) tapmacası özünün mütləq ekvivalenti ilə “В огне не горит, в воде не тонет” xarakterizə olunur. Amma tərcüməçi “buz” denotativinin başqa bir tapmacada da “əsərin qəhrəmanı” olması ilə qarşılaşa bilər: “Чист и ясен как алмаз, дорог не бывает он от матери рожден, сам же ее рождает (лед)” = “От матери рожден, которую и рождает” (лед) və s. [3, 58].

Belə hallarda sənətkar (!) hansı formanın məna ilə doldurulmasını öz öhdəsinə götürməlidir: birinci variantın “В огне не горит...” Azərbaycan dilində mütləq (həm arxitektonik və həm də məna) ekvivalenti olması məsələni adekvat həll edir.

Nəticə etibarilə onu qeyd etmək lazımdır ki, ötəri də olsa, analiz etdiyimiz dil vahidlərinin tərcüməsində əsas meyar bu vahidlərin:

- a) Hansı janr statusuna (janr konfəsintinə);
- b) Hansı konstitutiv (bədii məna cəhətdən həlledici) xassəyə;
- c) Hansı dərəcədə (ədəbi-bədii əsər kimi) müstəqillik xüsusiyyətinə;

Nə dərəcədə klassik-nümunəvi cümlələrdən fərqlənmə keyfiyyətinə (söz kompleksinin ümumi ideyaya qulluq etmək nisbətinə) əsaslanmalıdır [3, 58]. Ümumiyyətlə, tərcümə nəzəriyyəsinə paremioloji vahidlərin (atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, “qanadlı ifadələrin”, tapmacaların, aforizmlərin və s.) tərcüməsi prinsipləri hələ də özünün sistem şəklini almamış, bundan irəli gələn çoxlu suallar cavabsız qalmışdır. Bizim informasiyamız belə qəbildən olan bir neçə xırda məsələnin qoyuluşu ilə əlaqədardır [3, 58].

Tərcümə olunan materialın və tərcümə prosesinin müxtəlifliyi tərcümənin iki müxtəlif növünü əmələ gətirir ki, bunlardan birincisi bədii tərcümədir. Digəri isə informativ tərcümə hesab edilir.

Məlum olduğu kimi bədii tərcümənin materialı əsasən bədii mətnlərdir. Yəni bədii tərcümədə bədii mətnlərin, daha geniş mənada bədii ədəbiyyatın tərcüməsi nəzərdə tutulur. Odur ki, bədii

tərcümənin özünəməxsus prinsipləri, metodları və üsulları mövcuddur. İnformativ tərcümədə isə elmi, rəsmi, ictimai – publisistik üslubda yazılmış mətnlər tərcümə olunur. Bədii tərcümə ilə ədəbiyyatşünaslıq elmi də məşğul olur, lakin informativ tərcüməni yalnız dilçilik elmi tədqiq edir [4, 6].

Tərcümə prosesində bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı başqa bir dildə yeni bir mətn yaranır. Bu yeni mətnə orijinala uyğunluq əsas və zəruru şərt hesab edilir. Tərcüməçi bu uyğunluğu qorumağa və saxlamağa borcludur. Buna görə də mütərcim hər iki dili mükəmməl bilməli, söz və ifadələrin qarşılığını (ekvivalentini) düzgün tapmağı bacarmalıdır.

Tərcümə ediləcək mətn dilin orijinal xüsusiyyətlərini əks etdirdiyindən bəzən tərcümədə fikri, mənanı düzgün ifadə etməkdə çətinlik meydana çıxır. Bu zaman tərcüməsi çətin olan söz və ifadələr ya olduğu kimi verilir, ya da həmin söz və ifadələr kalka yolu ilə tərcümə olunur. Bu da ikinci dilin söz yaradıcılığı prosesinə təsir edir. Yəni dilin leksik tərkibi tərcümə dili hesabına zənginləşir, inkişaf edir.

Tərcüməşünaslıqda və ədəbiyyatşünaslıqda artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, bədii tərcümə işi yaradıcılıq işidir, sənətkarlıq işidir. Məlumdur ki, mütərcim müəyyən bir müəllif və əsərlə əlaqədardır, mütərcimin qarşısında yüksək bədii qiymətə malik kamil bir əsər vardır; o, orijinalda olan məzmunu və xüsusiyyətlərə tabedir, ondan asılıdır, sərbəst hərəkət edə bilməz, belə olan surətdə tərcüməçini necə yaradıcı və sənətkar hesab etmək olmaz. Əlbəttə, tərcüməçi orijinala uyğun tərcümə mətni yaradır və bu onun ən əsas, ümdə vəzifəsidir. Belə ki, yaradıcı tərcüməçi öz işini ürəkdən sevməli, onu, yəni tərcüməni ilhamla görməlidir.

Tərcümə işini ehtirasla, ilhamla görmək yaradıcı tərcüməçi üçün mühüm şərtidir. Məmməd Arif yazırdı ki, bu yeganə şərt deyildir. İkinci daha mühüm bir şərt var ki, o da tərcüməçinin öz işinə yüksək şüurla, sənətkarlıq məsuliyyəti və tələbi ilə yanaşmasıdır. Əgər tərcüməçi götürdüyü əsərin tərcüməsinə bir yazıçı kimi yanaşırsa, onun yaradıcılıq əzabına da qatlaşmalıdır. Hər bir yazıçı öz əsərini yazmağa başlamazdan

əvvəl onun materialı toplayıb, planını tutduğu kimi, tərcüməçi də əsəri tərcüməyə başlamazdan əvvəl onu diqqətlə öyrənməli, yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən tənqid etməlidir. Yəni qarşısındakı yazının sənətkarlıq prinsipləri ilə, tərcümə ediləcək əsərin məzmunu, ideyası, üslubu, bədii xüsusiyyətləri, surətləri ilə yaxşıca tanış olmalıdır [7, 24-25].

Tərcümədə orijinala sədaqət, yüksək keyfiyyətə nail olmaq üçün bədii tərcümə işində bir neçə əsas amil nəzərə alınmalıdır: tərcümənin dili; tərcümənin orijinal səviyyəsinə yaxınlıq dərəcəsi; tərcümədə surətlərin dil xüsusiyyətlərinin qorunması; bütün bu cəhətlərlə birgə əsərin ümumi sənətkarlıq xüsusiyyətləri saxlanılıbmı? Hər hansı bir tərcümənin müvəffəqiyyəti bu deyilən cəhətlərdən çox asılıdır [1].

Bu fikirlər respublikamızın görkəmli ədəbiyyatşünasları, tərcüməçiləri tərəfindən söylənmişdir. Hələ, XX əsrin 70-ci illərində “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində (dekabr, 1974-cü il) bədii tərcümənin vəziyyəti və vəzifələri, onun qayğıları və inkişafı ilə əlaqədar aparılan müzakirə də bunu aydın göstərirdi. Dövrün görkəmli dilçiləri: Ağamusa Axundov, Aydın Əbilov, Bayram Tahirbəyov; ədəbiyyatşünasları: Bəkir Nəbiyev, Əkbər Ağayev və başqalarının bədii tərcümə sənətinə dair söylədikləri fikirlər bədii tərcümənin prinsipləri və spesifik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tərcümə sahəsində Azərbaycan dilindən rus dilinə və rus dilindən Azərbaycan dilinə etdiyi bədii tərcümələr müəllif Cəlal Məmmədovun aşağıdakı fikirləri diqqətləyiqdir: “Bədii tərcümənin keyfiyyətindən danışanda eyni zamanda tələbkar olmaq lazımdır, çünki verdiyi məhsul dərin təhlil edilməyəndə, onun nöqsanları göstərilməyəndə tərcüməçi arxayınlaşa bilər, əlindən çıxan hər bir işi kamil nümunə hesab edə bilər. Qətiyyətlə demək lazımdır ki, bədii tərcümə ilə yalnız və yalnız yazıçı məşğul olmalıdır, bədii obrazlı təfəkkür ustası məşğul olmalıdır. Dilləri bilmək kifayət deyildir. Bədii təfəkkür, yazıçı ilhamı olmayan yerdə təhrifsiz, “dəqiq” tərcümə ortalığa çıxma bilər, lakin hiss və həyəcədən, emosional təsir qüvvəsindən məhrum olan belə tərcüməyə heç cür bədii tərcümə demək olmaz” [5].

Əsərin ideya-bədii sturukturasını müqabil dildə canlandırmaq da başlıca şərtlərdən biridir. Tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması, ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, dilin leksik, sintaktik və üslubi imkanlarını, təsvir və ifadə vasitələri əsasında oxuculara çatdırmalıdır. Burada tək-tək söz və ifadələrin mənası dərinədən qavranılmalı, lakin onların hər birinin, ümumiyyətlə, adekvatı deyil, müəyyən mətn daxilindəki konkret vəzifəsi, daşdığı bədii yük açılmalı və ideya-bədii strukturaya tabe edilməlidir. Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyin qovuşuq təcəssümünə nail olmaq üçün bu çox vacib tələblərdən biridir.

Bədii tərcümənin prinsipləri və spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən A.Axundovun aşağıdakı fikir və mülahizələrinə diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. O, qeyd edir ki, A.Fadəyevin məşhur "Gənc qvardiya" romanında belə bir yer var. Oleqin anası oğlu nəvazişlə deyir: "Orlik moy". İstər rus dilindən Azərbaycan dilinə, istərsə də, Azərbaycan dilindən rus dilinə sənətkarlıqla tərcümələr edən Cəlal Məmmədov ifadəni belə tərcümə edib: "Mənim qartalığım". Tərcümə tamamilə dəqiqdir. Lakin Azərbaycan dilində nəvaziş mənasının şəkilçi vasitəsilə, yəni qrammatik yolla ifadəsi ilə bərabər, leksik yolla ifadəsi də var. Məsələn, ceyran balam, quzu balam. Ananın dilindən deyilən "Orlik moy" "qartal balam" kimi tərcümə edilsəydi, necə olardı? Şəxsən mən, bunlardan hansının uğurlu olduğunu deməyə çətinlik çəkirəm [5].

Rəşidbəy Əfəndiyevin (1863-1942) yaradıcılığını yaxşı dərk etmək üçün onu yetişdirən şəraiti, o zaman irəli sürülən maarif məsələlərini, Əfəndiyevin məsləkdaşlarını öyrənib bilmək lazımdır. Çünki Rəşid bəy o zaman ki, ictimai və mədəni həyatdan təcrid edilmiş bir adam olmuşdur.

Məlum olduğu üzrə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının böyük tarixi nəticələrindən biri ondan ibarət oldu ki, mütərəqqi rus mədəniyyətinin təsiri altında azərbaycanlı gənclərdən mədəniyyətimizin M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov kimi bir sıra görkəmli nümayəndələri yetişmişdi. Onlar Azərbaycanda mənfur köhnəlik

əleyhinə, xalq maarifinin geniş kütlələr arasında yayılması uğrunda müxtəlif yollarla və arasında yayılması uğrunda müxtəlif yollarla və var qüvvələri ilə mübarizə aparırdılar. Rəşid bəy hələ gənc ikən bu mühüm mədəni və ictimai hadisəni dərk edir, bu cəbhənin əsgəri olmağa tələsirdi.

N.Fadəyevin "Mücərrəd düstürül - əməldir" (inşaat üzrə) əsəri Firudin bəy Köçərli və Rəşid bəy Əfəndizadə tərəfindən 1911-ci ildə dilimizə çevrilmişdir.

Belə məsələlərin dərinədən elmi surətdə tədqiqi bədii tərcümə işini müasir səviyyəyə qaldırmaq üçün, şübhəsiz müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, milli dil, milli psixologiya baxımından tərcümə nəzəriyyəsinin əsas məsələləri elmi özlülərinə qoyulmalıdır.

Sənətkarlar ümumbəşəri problemləri sülh, kosmos, müharibə və i.ə. problemlərini həll edərkən, onları milli zəmində, milli psixologiyanın özünəməxsus, təkrarolunmaz formalarını nəzərə almaqla bədii cəhətdən işləyib hazırlayırlar. Milli psixologiyanın məhz bu özünəməxsusluğu və təkrar olunmazlığı bədii tərcümənin ən çətin problemlərindəndir [6, 11].

Bu da məlumdur ki, zaman keçdikcə milli özünəməxsusluq, milli kolorit anlayışları da əsaslı dəyişikliyə uğrayır. Odur ki, bu anlayışlara mütləq tarixilik prinsipi əsasında yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiq təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif xalqların milli incəsənətlərinin və mədəniyyətlərinin yaxınlaşması sahəsində ardıcıl proses daha da genişlənir. Böyük rus yazıçısı N.Q.Çernişevski tərcümənin nəinki orijinal ədəbiyyatda həm də ictimai fikrin müxtəlif sahələrində yaxından əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq zəruri hesab edirdi ki, tərcümə ədəbiyyatı xalq fikrinin oyanmasına, ən qabaqcıl ideyalarının yayılmasına xidmət etməlidir. Rusiyanın ən mütərəqqi şəxsiyyətləri M.V.Lomonosovdan başlamış M.Qorkiyə qədər bütün şair və yazıçıları həmişə tərcümə ədəbiyyatına böyük ideyalar və məqsədlər nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq, tərcümə işinin özüne də məfkurəvi mübarizə sahəsi kimi baxmışlar. Bədii tərcümədə dil və milli xüsusiyyətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii tərcümə Azərbaycan ədəbiyyatının hərtərəfli inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının

ədəbi, mədəni inkişafında, rus xalqının mədəni nailiyyətlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə edilməsi işində, gənc nəsrimizin mütərəqqi ideyalar ruhunda tərbiyə edilməsində rus dilindən edilən bədii tərcümələrin müsbət təsiri olduqca böyükdür. Rus dili və bu dildə yaranmış ədəbiyyat bizim xalqımız üçün mütərəqqi ideyal mənbəyi, rus klassik ədəbiyyatının görkəmli yazıçı və şairlərinin fikirlərini öyrənmək üçün ən əlverişli və yeganə, həm də zəngin xəzinə olduğu kimi, bədii təfəkkürümüzün, estetik zövqümüzün formalaşması və inkişafı üçün də dərin və qiymətli mənbədir.

Azərbaycan bədii tərcümə işinin böyük nailiyyətləri rus dili və rus ədəbiyyatı ilə ayrılmaz surətdə əlaqədardır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, nə inqilabdan əvvəl, nə də sonra rus dilindən etdirdiyi heç bir başqa dildən Azərbaycan dilinə bu qədər çox bədii tərcümə edilməmişdir.

Orijinal əsərlərin milli xüsusiyyətlərinin tərcümədə saxlanması həmişə ciddi məsələ kimi ilk növbədə məharətli tərcüməçilərin diqqət mərkəzində durmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, A.S.Puşkinin nağıllarını, Krılovun təmsillərini, Qoqolun, Dostoyevskinin, Çexovun, Qorkinin və bir çox başqa rus klassik – korifeylərinin əsərlərinin tərcüməsi zamanı orijinal əsərlərin milli xüsusiyyətini və Azərbaycan dilinin gözəlliklərini saxlamaqla xalqın milli xüsusiyyətləri və bədii zövqü də nəzərdə tutulmalıdır. Tərcüməçi sözün canlı orqanizmini bütün rüşeymləri ilə birgə öz dilində yenidən yaradır. Tərcüməçilik peşəsinin mayası doğma dilin yaradıcılığı qüdrətinə hədsiz inamdan yığılır və həqiqi söz peşəkarı, həqiqi tərcüməçi bu inamla doğulur. Tərcüməçi öz sənəti ilə bu inamı madriləşdirir. Tərcüməçi doğma dilin qüdrətini sənətində nümayiş etdirir.

A.P.Çexovun “Qız istəmək” adlı əsəri 1911-ci ildə Əli Səbri Qasımov tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir.

Görkəmli sənətkarlar tərcümənin nəzəri məsələləri ilə bilavasitə məşğul olmasalar da, bu sahənin inkişafına xidmət edən bir sıra zəruri qeydlər etmiş, tərcümə sənətkarlığının müxtəlif yaradıcılıq yolları haqqında da dəyərli fikirləri

inkişaf etdirmiş, orijinalın və tərcümə əsərlərinin dil ifadə xüsusiyyətlərinə diqqət yönəlmiş, zəngin leksik-qrammatik imkanları mükəmməldə etməyən tərcüməçilərdən uzaq olmağı, hərfi tərcümənin əsiri olmamağı dilin obrazlı ifadə vasitələrini ana dilində canlandırmağı, bunlara mənaca ekvivalent olan imkan və vasitələrdən istifadə etmək tələblərinə əməl etməyi tövsiyə etmişlər. Tərcümədə milli koloriti qoruyub saxlamağı ən başlıca hal hesab etmiş N.Q.Çernişevski (1828-1889) hələ XIX əsrdə yazırdı: “Bərq istəyir ki, bütün xalqların nəğmələri tərcümə olunduqda rus nəğmələri kimi səslənsin, onlarda ruslara xas olmayan bir şey qalmasın...Məhz bu cür, zövqünə uyğunlaşdırılaraq, qol-qanadını sındıra-sındıra, istədiyi yeri atıb, istəmədiyi şeyləri isə əlavə edə-edə Dyisis Şekspiri, Pone Homeri tərcümə etmişdir...Yanılmırıq ki, buna görə onları heç kim tərifləmir” [2, 165].

Dildən-dilə tərcümə edilən bədii ədəbiyyat nümunələri tərcümə edilən dili daha da zənginləşdirir, inkişaf etdirir, eyni zamanda xalqın özünəməxsus xarakter və psixologiyası, dili, dini, adət-ənənələri, estetik və etik xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Xalqın milli xüsusiyyətləri bədii tərcümələrdə nəzərə alındıqda bədii tərcümələr milliləşir, bədii ədəbiyyatın zənginləşməsinə və inkişafına təsir göstərir.

Milli xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda hər hansı xalqın dilindən edilən bədii tərcümə əsərlərdə və tərcümə edilən xalqın mədəniyyəti, məişəti, dili, düşüncə tərz, psixologiyası, dini, adət-ənənəsi, estetik, etnik və etik xüsusiyyətləri bədii tərcümələrdə öz əksini tapmaqla hər iki xalqın ədəbiyyatlarının zənginləşməsinə və inkişafına əsaslı təsir göstərir.

Füzuli Əsgərli rus uşaq bədii ədəbiyyatından dilimizə edilən çox sayda tərcümələrin müqayisəli təhlilini apararaq aşağıdakı maraqlı və əhəmiyyətli ümumi nəticəyə gəlmişdir:

1. Bəzən orijinal süni şəkildə “milliləşdirilir”, milli kolorit isə kölgədə qalır;

2. Milli xüsusiyyətləri nizama salan realiyalar tərcümədə öz orijinallığını saxlaya bilmir;

3. Obraz və ya personaj adlarının tərcüməsi orijinalın milli koloritinə xələl gətirir;

4. Məişət, adət-ənənə və milli-sosial psixologiyanın real tərzdə dərk edilməsi milli koloriti qüvvətləndirir, əksinə olanda isə zəiflədir;

5. Bəzən tərcümədə orijinalın milli frazeoloji şəkli əks etdirilmir və ya ona uyğun gələn ekvivalent axtarılır və s. [2, 194].

Nəhayət, çox haqlı olaraq qeyd edilir ki, göstərilmiş təhrif və nöqsanları aradan qaldırmaqla bədii ədəbiyyat nümunələrinin dilimizə tərcüməsində uğur qazanmaq mümkündür.

Bədii ədəbiyyatda milli xüsusiyyətlərdən söhbət gedərkən atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar nəzərdə tutulur. Bu komponentləri tərcümədə tələb olunan və keyfiyyətli şəkildə vermək tərcüməçidən böyük məsuliyyət və peşəkarlıq tələb edir. Tərcüməçinin sənətkarlığını müəyyən edən əsas prinsiplərdən, xüsusiyyətlərdən biri də atalar sözü, zərb-məsəl və frazeoloji ifadələri tərcümə edilən dilin qayda-qanunlarına uyğun verməyi bacarmaq səriştəsidir.

Məlumdur ki, dünyanın hər bir xalqı, o cümlədən rus xalqı canlı dili özünəməxsus frazeoloji zənginliyə malikdir. Rus dili eyni zamanda özünün obrazlılığı və emosionallığı ilə seçilir. Bu rus bədii ədəbiyyatının bütün janrlarında yazılmış və çapdan buraxılmış nəşrlərində özünü biruzə verir. Dərin fəlsəfi məna kəsb edən frazeoloji məharətlə istifadə edilməsi həmin əsərlərin milli xüsusiyyətlərini, məzmununu, bədii-estetik əhəmiyyətini daha da artırır. Bütün bunlar isə rus xalqının tarixi, adət-ənənəsi, sosial həyat tərz, mədəni-mənəvi zənginliyi və digər xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu isə o deməkdir ki, frazeoloji sabit birləşmələr xalqın həyat təcrübəsini, onun fəlsəfi ədəbi müdrikliyini, tutduğu dünyəvi mövqeyini, məişət və mədəniyyətini və digər xüsusiyyətləri bilavasitə cəmləşdirir. Bununla yanaşı həm də milli koloriti müəyyənləşdirir və ədəbi-bədii prosesin canlanmasında ən zəruri bir vasitəyə çevrilir [2, 195-196].

Bədii əsərlərdə geniş şəkildə əksini tapan atalar sözü və məsəllər yaşamış, fəaliyyət göstərmiş təcrübəli insanların müxtəlif dövrlərdə yaratdıqları və ehtiyac, zəruri hallarda işlədilmiş, başqa

sözə deyilmişdir. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülən, atalar sözü və zərb məsəllər çoxcəhətli əlaqə və münasibətlərlə bağlı olaraq həyat təcrübəsinin yığcam və lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü biruzə vermişdir.

Dilimizə tərcümə edilmiş çoxsaylı rus bədii ədəbiyyat nümunələrində tərcüməçilərimiz orijinala mənsub olan, orijinal müəllifinin fərdi yaradıcılığını müəyyən edən bədii üslubunu və milli koloriti və ən nəhayət, əsərdə başlıca rol oynayan atalar sözü, məsəl və idiomları məharətlə uğur qazanmışdır. Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, əsəri tərcümə edilən müəllifin dilini ədəbi yaradıcılığındakı mövqeyini, yerini müəyyənləşdirmək üçün onun yaradıcılığına məxsus olan bədii ifadə vasitələrini, atalar sözü, məsəllər, idiomlar, aforizmlər, qanadlı sözlər və s. komponentləri dərinlən araşdırmaq, öyrənmək kifayət edir. Əlbəttə, bu xüsusiyyətlər həm də yazının üslubu ilə bağlıdır.

Tanınmış xalq şairi B.Vahabzadə (1925-2009) sözün (dilin) incəliklərindən bəhs edərək yazırdı: “Söz fikrin ifadə vasitəsi olduğu üçün onun da fikir kimi, məna dərinliyi, məzmun rəngarəngliyi hüdudsuzdur. Söz, müxtəlif tərəflərdən müxtəlif rəngdə görünə bilər. Məna pillələri ilə sözün zirvəsinə qalxmaq, onu hər tərəfdən görə bilmək, cövhərini tam üzə çıxarmaq hələ heç bir ədibə və dilçi alimə müyəsər olmayıb. Sözün əlində mum kimi oynadıb ona istədiyi şəkli və rəngi verə bilən, bu qüdrətilə bizi həmişə heyrləndirən söz sərrafı, babamız Füzuli də “hər ləhzə yoxdan var” olan sözün sehrli qüdrətindən danışmış, dühasının işığı ilə sözün təkini, cövhərini tam mənada işıqlandıra bilməmişdir – desəm məni qınamayın. Çünki ən qüdrətli izahlı sözlüklər belə sözə xalqın verdiyi rənglərin və mənaların hamısını bütünlüklə aydınlaşdırıb izah etməkdə acizdir” [2, 198].

O cümlədən, zəruri bədii ifadə vasitələrini dərinlən araşdırmaq və bitkin şəkildə öyrənməklə frazeologiyanın semantik-ekspressiv imkanları haqqında konkret təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Bədii tərcümə: orijinala sədaqət, yüksək keyfiyyət // “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz., 1975, 15 mart.
2. Əskərli F.F. Bədii tərcümənin prinsipləri. /Monoqrafiya. Bakı: ADPU, 2009, 225 s.
3. Həmidov İ. Paremioloji vahidlərin tərcüməsinin bəzi məsələləri // “Mütərcim”: ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı, Bakı, 1997, №3, s. 56-58.
4. Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və dilimiz. Bakı, 1991, 108 s.
5. Keyfiyyət əsas şərtidir // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1974, 21 dekabr.
6. Şuşkin V. Arsızlar. Hekayə /Tərc.edən: M.Qaradaşlı. // “Azərbaycan”, 1999, №5, s.143-150.
7. Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Elm, 1990, 343 s.

Наиля Махралиева

ПРИНЦИПЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРЕВОДА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается теория перевода и принципы ее применения.

Здесь автор отмечает, что разнообразие переведенных материалов и процесс перевода создают два разных типа перевода: первый - художественный перевод, а другой - информативный перевод.

В статье представлена подробная информация об этих двух разных типах переводов.

Автор также обосновывает тот факт, что великие достижения художественного перевода Азербайджана неразрывно связаны с русским языком и литературой.

Naila MAHRALIYEVA

PRINCIPLES OF LITERARY TRANSLATION

SUMMARY

The article deals with the theory of translation and the principles of its application.

Here the author notes that the variety of translated materials and the translation process create two different types of translation: the first – the literary (artistic) translation, and the other - an informative translation.

The article provides detailed information on these two different types of translations.

The author also substantiates the fact that the great achievements of the literary translation of Azerbaijan are inextricably linked with the Russian language and literature.

Рәयчиләр: prof.B.V.Allahverdiyev;prof.L.H.Səmədova